

Олійник М.А.

Українська академія друкарства

Стрельбицька С.М.

Українська академія друкарства

МЕДИЧНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ РИМСЬКОГО ВІЙСЬКА ДОБИ ПРИНЦИПАТУ

Беручи за основу принципи історизму, об'єктивності та опори на історичні джерела, у статті розглянуто розвиток медичного забезпечення військових Стародавнього Риму та охарактеризовано спеціалізації медичного персоналу римського війська. Ми припустили, що краще медичне обслуговування було в тих регіонах, на тих ділянках кордону, де найчастіше римляни зазнавали нападів зі сторони Барбарікуму. Якість виконання хірургічного інструменту та різноманіття його типів також залежали від частоти практики, а значить зустрічалися, переважно там, де римські вояки найчастіше потребували медичної допомоги внаслідок поранень, а саме у прикордонних провінціях. Причому, були часті запозичення римськими лікарями медичних традицій місцевих народів (методи лікування, медичний інструмент), – і не лише через проходження військової служби останніх в рядах римської армії, а й через ефективність цих методів та інструментів в лікарських практиках військових медиків. Так, невеликі провінційні відмінності у медичній сфері були, але скоріш за все, вони пов'язані через особливості взаємодії з місцевим населенням, їхнім ставленням до гігієни та медицини, специфікою використання місцевих лікарських рослин тощо. Становлення високого рівня надання лікарської допомоги у римській армії було пов'язане з раціональним розрахунком. Держава витрачала на вишкіл та утримання професійного вояка чималі кошти і час, а отже його лікування та реабілітація обходились їй дешевше і швидше, аніж вербунок нових, ненавчених тітонів.

Ключові слова: медик, медицина, інструмент, легіонер, *medicus*, *capsarius*.

Постановка проблеми. До нас дійшло не більше ста епіграфічних джерел, в яких згадуються військові лікарі, а також численні знахідки медичних інструментів (яких знайдено більше тисячі – *прим. авт.*). Завдяки ним, ми можемо зробити висновки про високий рівень тогочасної військової медицини, хоча й остання на той час тісно перепліталася з магією та релігійними ритуалами. Судячи зі знахідок інструментів на території імперії, медичне обслуговування римських солдатів особливо не відрізнялося через місце розташування військової частини, статус її контингенту (*auxiliarii* чи *legionarii*) та різницю в оплаті за службу. Ми не використовували традиційний археологічний підхід до вивчення задаваної проблеми, який ґрунтується на типологічному обговоренні предметів матеріальної культури, а віддали перевагу наративним джерелам, хоча в дослідженнях класичної медицини археологічний матеріал є цінним доповненням до літературних джерел задля кращого розуміння стану медичного обслуговування в римському війську.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Значний матеріал, який використовується для

вивчення давньоримської медицини, ми отримуємо завдяки археології. Наприклад, українська дослідниця Марія Новиченкова, яка є спеціалістом у цій галузі, провела дослідження знахідкок бронзових та залізних медичних інструментів італійського виробництва, що датуються I ст. до н.е. – I ст. н.е., з археологічних розкопок святилища біля перевалу Гурзуфське Сідло у Гірському Криму [7]. Серед останніх публікацій виділимо статтю американського вченого Валентіне Бельфільйо, автора ряду публікацій, присвячених римській військовій медицині. У ній він аналізує медикаментозне лікування римських вояків, включаючи застосування військовими медиками анальгетиків та опіатів [14]. Також виділимо монографію Олександра Махлаюка, який комплексно проаналізував стан медицини у римському війську періоду імперії [6].

Метою нашої роботи є комплексне дослідження медичної служби в римському війську I–III ст. н. е., а також характеристика відомих нам з джерел посад медичного корпусу римської армії та їх професійних обов'язків.

Виклад основного матеріалу дослідження.

Більшість дослідників схиляється до думки, що постійна медична служба у римській армії з'явилася внаслідок військових реформ Августа, коли військом стало повністю професійним [6, с. 200; 7, с. 223; 9, с. 35; 15, р. 269–270; 16, р. 2; 17, р. 83; 20, с. 9; 23, с. 175; 26, р. 5; 30, р. 3233; 31, с. 2592]. Про стан тогочасної військової медицини можна судити, в першу чергу, по високому рівню виконання хірургічного інструменту. Також багато інформації можна почерпнути з епіграфічних документів, яких дійшло до нашого часу, приблизно, біля ста. Олексій Козленко говорить про 85 епітафій військових медиків [4; 17, р. 95–99].

Розглянемо детальніше відомі нам категорії військових лікарів. Усі вони були іммунами, тобто звільненими від повинностей, як і офіцери римської армії. Вони отримували підвищену платню та володіли деякими привілеями, недоступними рядовим. Нагляд за медичними службами легіону здійснював префект табору (*praefectus castrorum*) (Veget. 2.10; Dig. 49.16.12.2). Йому підпорядковувався медичний персонал зі складу згаданих *immunes* – *optiones valetudinarii* (адміністрація, працівники лазарету), *medici*, *capsarii* та *qui aegris praesto sunt* («ті, хто знаходяться біля хворих», тобто санітари) (Dig. 50.6.7). Існувала й посада *optio convalescentum* (CIL. VI 1058 = ILS. 2157 + CIL. VI 31234, CIL. 3478 = ILS. 2858). Він, можливо, був лікарем, відповідальним за тих пацієнтів, які одужували та проводив обхід хворих у госпіталі (про військовий госпіталь – *valetudinarium*, нами буде підготовлено окреме дослідження – прим. авт.) [6, с. 200; 14, р. 385].

Медіци входили до складу усіх військових підрозділів Риму – легіонів (Veget. 2.10), вексилляцій (AE 1995, 1350) допоміжних *auxilia* та *numeri* (див. нижче), міських (Inscr. Antiques de Lyon. №XLIII) та преторіанських когорт (CIL. VI 20, VI 2594), когорт нічної сторожі (CIL. VI 1057, VI 1058, VI 1059) та кінної гвардії імператора (CIL. VI 19) [10, с. 52–60]. Тобто, медичний корпус був між ними рівномірно розподілений. Лікар військового табору (*medicus castrorum*) підпорядковувався префекту табору (CIL. XIII 1833). Лікарі, обов'язком яких було піклування здоров'ям вояків (*medicus legionis*, *medicus cohortis*), були прикріплені за легіоном чи певним загоном – когортою чи алою (ILS. 7150a; CIL. III 3537, 4279, 6532; CIL. V 4367; CIL. VI. 2532; CIL. VIII 2834, 2872, 2874, 2951; CIL. XIII 2308; SIG. III 4766, III 5088) [10, с. 63–65]. Існував й розподіл лікарів за розміром отримуваного жалування. Так,

наприклад, флотські медики мали ранг дуплікаріїв (*medicus duplicarius*), тобто отримували подвійну платню (RIB. 2315; CIL. VI 3910; CIL. VII 1144; CIL. X. 3442–3444; XI. 19) [6, с. 201; 10, с. 68–71; 18, р. 21]. Були й лікарі у статусі *sesquiplarii*, тобто жалування у них було у півтора рази вище від того, яке отримував рядовий легіонер [31, с. 2594].

Невизначеним залишається становище медика-ординарія (CIL. III 4279, CIL. III 5969; CIL. III 6532, CIL. VII. 690, CIL. VIII 18314 = ILS. 2432, CIL. XIII 11979 = ILS. 9182, RIB. 1618 = CIL. VII 690) [23, с. 179–180; 24, р. 268–270]. Рой Вільям Девіс провів детальний аналіз звання «*medicus ordinarius*» із залученням епіграфічного матеріалу та численних досліджень з даної проблематики [17, р. 88–91]. Британський вчений дійшов до висновку, що *ordinarius* володів статусом центуріона (ILS. 2432; ILS. 9182) лише стосовно привілеїв та зарплатні, але аж ніяк у сфері командування. Статус центуріона для медика-ординарія підтверджує у своєму дисертаційному дослідженні й Патріція Енн Бейкер [13, р. 112]. Хоча, як стверджує Олександр Махлаук, довести це за наявними на сьогодні джерелами, де згадуються *medici ordinarii*, доволі важко, зважаючи на їх мізерну кількість [6, с. 201]. Також особливістю цієї категорії військових медиків є те, що вони не були вузькоспеціалізованими лікарями – як, наприклад, *medici ocularii* (Galen. De comp. med. 4.8), не мали військового звання й могли у будь який час повернутися до цивільної лікарняної практики [17, р. 91]. Про це свідчать й «Дигести Юстиніана», в яких сказано, що: «...Військові лікарі можуть просити про допомогу шляхом відновлення колишнього становища, оскільки посада, яку вони займають... повинна приносити користь» (Dig. 4.6.33.2) [17, р. 93]. Марк Ульпій Телесфор, наприклад, служив лікарем у кавалерійських частинах – спочатку в Африці, а потім у Германії, перш ніж осісти та перейти до приватної практики у Ферентініумі, що в Італії [4]. Цьому суперечать дослідники одного з епіграфічних джерел – поховальної стели Аніція Інгенууса, які говорять про його конкретну професійну спеціалізацію – хірургію (рис. 1) [25]. Судячи з тексту надпису, цей лікар прожив 25 років і помер, перебуваючи на військовій службі (RIB. 1618). Ян Ле Боек, авторитетний французький дослідник римського війська, припускає, що *medicus ordinarius* міг бути хірургом, супроводжуючи у бою вояків першої лінії [5, с. 75]. На думку багатьох вчених, центуріони першої когорти називались

Рис. 1. Поховальна стела Аніція Інгенууса

primi ordini. Проте, це суперечить одному епізоду праці Тацита, згідно якого primi ordines – усі ті, хто бився у перших рядах, а не лише центуріони (Tac. Hist. 3.22.8). Римський історик міг мати на увазі під виразом «перші центурії» тих, хто виступає попереду легіону, а не бойовий склад першої когорти [5, с. 63].

Це припущення перегукується з теорією Джона Скарборуджа, який стверджує, що medicus ordinarius з огляду на звання “ordinarius”, міг входити до числа primi ordines – центуріонів першої когорти (centuriones primorum ordinum, *primorum ordinum centurionibus*), членів військової ради, про яких часто згадує Цезар (Caes. BG. 1.41, 5.28, 5.37; Caes. BC. 1.74) [27, р. 258]. Вівіан Наттон і Юліан Вільманнс також доводять високий статус медика-ординарія, якого заохочували до військової медицини підвищенням жалуванням та різного роду привілеями [24, р. 268; 31, с. 2594].

В одному з папірусів, датованих 117 р. н. е. згадується лікар-центуріон (medicus centurio) Лонгін Тітулей, який служив у Єгипті, на кордоні з Нубією (PSI 1063 = Fink, 74). Судячи зі змісту документа, він або командував центурією, або був надштатним офіцером (supernumerarius). Проте, його конкретні статус та функції в якості медика залишаються предметом дискусій, як і схоже звання (посада) медика-ординарія [6, с. 202; 17, р. 89–91]. Незважаючи на таку невизначеність згаданої вище посади, medicus ordinarius, поряд з medicus cohortis та medicus legionis, був одним з найвищих та найшановніших серед медичного персоналу римського війська [27, р. 257–258].

Існували й інші лікарські спеціальності у римському війську – miles medicus (CIL. III 14347, 5; CIL. XIII 7943), medicus clinicus (CIL. VI 2532) medicus chirurgicus (AE. 1945, 62), medicus ocularius (Galen. De comp. med. 4.8) та seplasiarius (Tab. Vindol. II 586, 877). Останній міг виготовляти чи замовляти мазі [6, с. 202–203;

13, с. 108; 14, р. 384–385; 18, с. 21; 23, с. 180]. Були й у війську спеціалісти по укусах змій та отруті – marsi [18, с. 21; 21, р. 170; 23, с. 181].

Помічниками лікарів були санітари-капсарії – capsarii, eques capsariorum (CIL. III 13386; CIL. XIII 5623, 11979; ILS. 2437, 9095, 9182; AE 1986, 594). Цю назву вони отримали завдяки сумці з перев’язочним матеріалом, яка називалася capsa (Plin. NH. 16.84; Cic. in Cael. Div. 16; Horat. Sat. 1.4.22, 10.63). Така сумка-контейнер зі шкіри або дерева, ймовірно, була й першою аптечкою невідкладної допомоги (рис. 2). У ній, окрім бинтів з лляної чи бавовняної тканини (absus), могли міститися деякі найпростіші інструменти та медикаменти, наприклад, пінцет та засоби для очистки ран, сушене алое, як протигеморагічний засіб та оцет чи мед, як антисептики (Diosc. De mat. med. 2.82.1–2, 5.13.1; Plin. NH. 29.9.2) [14, р. 384; 26, р. 28; 28]. В якості обезболюючого використовували листя і насіння блекоти чорної (Hyoscyamus niger) у вигляді мазі, приготованої на основі ланоліну (Diosc. De mat. med. 4.63–64.3, 4.75.4) [6, с. 219; 16, р. 4; 22]. Завданням капсаріїв була евакуація поранених та надання військовим невідкладної допомоги на полі бою. Вони були як у піших підрозділах, так і в кінних [2, с. 62]. Вчені припускають, що capsarii були не медиками, а спеціально навченими солдатами з розряду імунів (CIL. XIII 11979; Dig. 50.6.7) [6, с. 202; 13, р. 104; 27, р. 260]. Існує досить цікавий надпис, датований 198/199 р. н. е., де згадується медична колегія з Ламбезису, місця дислокації legio III Augusta. У ній, окрім optio valetudinarii, requarii (ветеринарів), librarius (писаря), йдеться про discentes capsariorum (CIL. VIII 2553 + AE 1906, 9 = ILS. 2438 + addenda). Це могли бути стажери-фельдшери чи санітари,

Рис. 2. Capsa і чохол для медичних інструментів (сучасна реконструкція)

які опановували медичну науку для подальшого проходження служби – вже в якості помічників лікаря [2, с. 62; 12, р. 73 п. 23]. Вівіан Наттон обережно припускає, що вони могли проходити навчання під керівництвом вже досвідченого *medicus ordinarius* або *medicus legionis*, опираючись на надпис із кастелуму в німецькому Нідербібері (Верхньогермансько-ретійський лімес), де одночасно згадується і *capsarius*, і *medicus ordinarius* (ILS. 9182) [24, с. 265]. Це також підтверджує і той факт, що капсаріями ставали прості солдати – вже, безпосередньо, в рядах легіонів чи допоміжних частин.

Дан Апрашівей дослідив, що зважаючи на молодий вік двох померлих лікарів, згідно епіграфіки, є малоімовірним набуття ними достатнього професійного досвіду – навіть, якщо б вони розпочинали навчання у підлітковому віці. Тут мова йдеться про двох молодих медиків – Тита Елія Марціала (*medicus cohortis*) і Марка Валерія Лонгіна (*medicus legionis*), які померли у віці 22 та 23 роки (AE 1903. 290; IDR II. 42). Це, можливо, підтверджує гіпотезу про те, що армійські лікарі не пройшли формальної підготовки заздалегідь, перед службою, а проходили її в період знаходження в легіоні, когорті, алі чи іншому підрозділі. А, отже, була різниця між лікарями, які здобули певну практику в цивільному житті і згодом приступили за контрактом до служби у війську (див. вище – як *medicus ordinarius* – прим. авт.) та тими членами медичного корпусу, що набували знань безпосередньо в рядах римського війська від початку зарахування в його склад [4; 11, р. 89–90]. На молодий вік військових медиків (23–26 років) звернули увагу й інші вчені, досліджуючи інскрипції. Вони й наголошують на терміні їхньої роботи у війську – від 17 днів до 5 років [23, с. 177]. Тут варто згадати пасаж автора трактату «Про медицину» Авла Корнелія Цельса, у якому давньоримський лікар наголошує на обов'язковому молодому віці лікаря-початківця, тут – хірурга (Caels. De med. 7.18pr.).

Стосовно загальної кількості військових лікарів у Стародавньому Римі, то можна визначити лише їх приблизну чисельність. Якщо в середині II ст. н. е. армія налічувала приблизно 400 000 вояків, то медиків у ній могло бути не більше 500–800 чоловік (31, с. 2594). Легіон мав у своєму розпорядженні щонайменше 13 лікарів, а допоміжні преторіанські когорти і али – одного-двох *medici* у кожній [2, с. 59; 23, с. 182]. Як стверджує Пйотр Дичек, за усю історію Стародавнього Риму, нам відомо про імена, приблизно, 170 військових

медиків та медичного персоналу [18, с. 20–21; 19, с. 512]. У свою чергу, Дан Апрашівей пише про, приблизно, 100 епіграфічних надписів часів імперії, де вони згадуються [11, р. 85].

Важливим джерелом для розуміння важливості медичної служби у римському війську є зображення на одному з фрагментів колони Траяна (рис. 3). На рельєфі вирізьблені воїни, які надають медичну допомогу своїм побратимам (Columna Traiana. № 29). Дотепер дискусія точиться навколо цього пам'ятника римської звияги над даками, а саме – які звання могли мати ці ймовірні військові медики? Найімовірніше, на деталі колони представлений польовий перев'язувальний пункт з двома пораненими в кінцівки. Одні дослідники припускають, що на барельєфі зображені *miles medicus*, *medicus ordinarius* та *capsarius*, інші – що це прості вояки, які допомагають своїм товаришам [12, р. 72–73]. Цілком ймовірно, що через бойові умови солдати могли самі собі надати певну допомогу – принаймні, до тих пір, поки не наспіє більш кваліфікований спеціаліст. Про це свідчать і джерела (Polyb. 3.66.9; Plut. Ant. 43.1; Plut. Crass. 25.5; Tac. Hist. 2.45.3). Вже згаданий Дан Апрашівей у своєму скрупульозному дослідженні цього елемента пам'ятника доводить його, радше, символізм, аніж певну ілюстрацію високого рівня військової медицини періоду стародавнього світу, хоча погоджується з тим, що на колоні зображені саме медики [11, р. 85–86; 12, р. 74]. Румунський історик вважає, що якби художник-різьбяр мав на меті зобразити медичний процес із застосуванням певних медичних інструментів, то він би цей задум втілював у камені. Митець міг продемонструвати не так професійність військових медиків у певних деталях, як взаємодопомогу

Рис. 3. Фрагмент рельєфу з колони Траяна

воїнів та велич їхнього командуючого – імператора [12, р. 75]. Але навіть не зважаючи на це, саме поява такого елемента на колоні свідчить про ту важливість, яку надавали римляни праці лікаря. Момент перев'язки воїна-кавалериста або ауксіларія (судячи за обладунками – прим. авт.) також може перегукуватися з епізодом «Римської історії» Діона Кассія, де той описує один епізод з Першої дакійської війни, а саме закінчення битви при Тапах (102 р.). У ньому Траян не жаліє власного одягу, аби порвати його на смужки для бинтів, яких не вистачало через велику кількість поранених (Cass. Dio. 68.8.2). До речі, наступний фрагмент колони ілюструє імператора, який стоїть спиною до поранених [12, р. 74]. Можливо, це був елемент пропаганди, адже важко повірити в те, що у такого підготовленого та організованого війська могли закінчитись перев'язочні засоби. А згаданий жест імператора міг мати шалений ефект серед його підданих.

Як відмічає Патріція Енн Бейкер, наявні описи лікарських спеціальностей військових медиків є приблизними та ґрунтуються, переважно, на здогадках, адже дуже мало наявних доказів, за винятком шкали оплати (*duplicarii* та *sesquiplacarii* – прим. авт.) для того, щоб зрозуміти звання лікаря, якщо таке було [13, р. 109]. Також, багато незрозумілого та недоведеного навколо того, чи деякі посади були медичними у війську, як наприклад, *seplasiarii* (див. вище – прим. авт.).

Робота військового лікаря суттєво не відрізнялася від роботи його цивільного колеги, навіть якщо, це стосувалося хірургічної обробки ран, що вимагало особливого вміння та вправності. Військова або польова хірургія, як частина військової медицини, виникла лише у Пізньому середньовіччі, а значить, римський військовий лікар міг, по суті, виконувати ту ж роботу, що й цивільний [30, с. 3233]. Оскільки Рим перейняв багато практик і процедур з грецької медицини, відповідно, значна частина медичного персоналу армії I–III ст. була грецького походження [11, р. 81; 31, с. 2594]. Наприклад, Світоній пише про дарування римського громадянства грецьким лікарям ще в другій половині I ст. до н. е. (Suet. Caes. 42.1) [15, р. 268–269; 26, р. 21–22]. Грецькі впливи відомі й завдяки посвячувальним надписам Асклепію та Гігієї та іменам військових медиків, хоча й часто романізованим [11, р. 84–85; 16, р. 3, 7; 17, р. 85–86, 89, 91, 93]. Наприклад, Гай Папірій Еліан, який помер у віці понад 85 років у Ламбезисі (Numidia) і перебував на посаді *medicus ordinarius legionis Legio III Augusta* (CIL

VIII. 18314) [11, р. 89–90 п. 259; 31, с. 2594]. Інші лікарі, Антіох і Гермоген, обидва греки, служили у каструмі *Deva Victrix*, тепер Честер (Britannia), а Флавій Онесіфор – у Ламбезисі. Марк Рубрій Зосим, родом з Остії, залишив посвяту Аполлону, Асклепію, Салюсу та Фортуні у кастеллумі на території сучасного Обернбурга (Germania Superior), де дислокувалися допоміжні частини (CIL XIII. 06621 = AE 1903. 00382) [4; 30, с. 3233].

Безперечно, що у сфері медицини римляни використовували, перш за все, грецькі досягнення, але безсумнівно, що через часті війни і конфлікти вони отримували вже власний безцінний досвід та знання. В першу чергу це стосується анатомії та хірургії [18, с. 20]. Варто підкреслити, що лише невелика частина знайдених посвячувальних надписів була виконана грецькою мовою [8, с. 225]. Також, слід відмітити, що культ божеств медицини і здоров'я був поширений не лише серед лікарів грецького та римського походження, а й в середовищі вояків не греків – фракійців, які славилися своїми лікарськими практиками далеко за межами їх ойкумени. Саме романізованим фракійцям та грекам належить значна частина згаданих вище посвят [1, 286; 8, с. 224–226].

Зазначимо, що медичний персонал знаходився й у складі *numeri* – підрозділів союзників з не римлян, які не були повністю інтегровані у військову систему Риму та воювали зброєю, притаманною лише своєму племені чи народу. Проте, командирами у них призначалися римляни з числа центуріонів [5, с. 37]. Знайдено надписи, що підтверджують наявність лікарів у *numeri* – в *Numerus Palmyrenorum* (AE 1933.44) та *Numerus Exploratorum Germanicianorum Divitiensium* (CIL XIII 11979 = ILS 9182) [17, р. 98]. В останньому джерелі згадується *medicus ordinarius*. Згадана категорія лікарів, згідно епіграфіки, була і в легіонах, і в допоміжних підрозділах у значній частині території імперії – Реції, Паннонії, Германії та Нумідії (див. вище) [12, р. 72 п. 21]. Відомо про госпіталі навіть у невеликих кастеллумах, де дислокувалися *auxilia* та *numeri*, як наприклад, у сербському Стойніку (*Moesia Superior*), шотландському Фендоку (*Vallum Antonini*) та Хоусесті (Britannia) [4]. Їх наявність, а також медичний персонал у всіх складових частинах римського війська підвищували моральний дух і мотивацію бійця, впевненість у тому, що держава про нього пам'ятає і дбає про його здоров'я, створюючи при цьому ефективну бойову машину [29, р. 28]. А це в черговий раз засвідчує, що медичне забезпечення *Exercitus Romanus* було однаковим – неза-

лежно від роду війська, етнічної приналежності вояка чи місця дислокації.

Військові хірурги не могли обійтися й без магії, адже тоді існувала вкорінена віра в те, що медицина, релігія та магія тісно переплетені. Є численні знахідки на територіях каструмів та кастеллів паличок для ворожіння, амулетів і табличок з прокляттями. На це також вказують згадані культи божеств-цілителів [13, р. 27, 245; 16, s. 3]. Також існувала тісна взаємодія у сфері медицини римлян з місцевими народами. Відомо, що ще в період Пізньої Республіки воєначальники довіряли опіку над пораненими вояками місцевим мешканцям (Caes. BC. 3.78.2; Caes. BA. 21) [13, р. 69, 129]. Ця взаємодія також відображалася, наприклад, на медичних інструментах, ручки яких були з'ємними і демонстрували різний дизайн та орнамент, залежно від місця їх знахідок – чи це Британія, чи германський або дунайський лімес [13, р. 68–69]. Ще Цельс в I ст. н. е. писав, що прийоми лікарів у Галлії різнилися від подібних у Єгипті та Римі (Caels. De med. Proem. 30–31). Також нам відомо про використання лікарських рослин, наприклад, куркуми (Dioscor. Mat. Med. 1.5) і запозичення деяких прийомів пластичної хірургії та хірургії ока в Індії. А значить, у сфері тогочасної медицини не існувало державних чи культурних кордонів. Медичні практики навіть варварських народів поступово були адаптовані до грецьких та римських. Підтвердженням цього є й запозичення методів лікування та інструментарію, зокрема в галлів, іберів та германців, – і не лише через проходження військової служби останніх в рядах римської армії, а й через ефективність цих методів та інструментів в роботі військових лікарів. Також відомо, що римляни перейняли кельтські назви деяких лікарських рослин; в описах вони йменуються місцевими назвами, а не латинськими чи грецькими [13, р. 165]. За відсутності таких понять як стандартизація та уніфікація ймовірно було те, що деякі допоміжні підрозділи відкидали римську медичну практику, використовуючи лише свою. Навіть медичні інструменти вони адаптували до власного розуміння користування ними [13, р. 166].

Найбільше медичного інструменту (326 одиниць на 2000 р. – *прим. авт.*) знайдено на території прикордонних германський провінцій, а точніше біля каструму Vindonissa в Реції (Дунай-Ілер-Рейнський лімес) [13, р. 145]. Зазначимо, що його кількість, за підрахунками археологів, в рази менша в місцях дислокації *pomerii* (див. вище – *прим. авт.*) у порівнянні зі знахідками в легіонерських фор-

тах. Та як підкреслює Патріція Енн Бейкер, слід мати на увазі, що залишається велика кількість необстежених укріплень допоміжних підрозділів, значна частина яких вже недоступна для досліджень через розташування на їхньому місці середньовічної забудови чи сучасних міських центрів. Це й пояснює невелику кількість знайдених артефактів у таких містах як Йорк та Майнц (римські каструми Eboracum і Moguntiacum – *прим. авт.*) у порівнянні зі значною – в Carnuntum і Vindonissa. Також, розташування каструмів та менших допоміжних фортів (*castellum*), які знаходилися на приблизно однаковій відстані один від одного, дозволяло лікарям зручно переміщуватися між ними у разі потреби. Таким чином, певний лікар-спеціаліст міг однаковою мірою лікувати поранених з різних частин лімесу, а не лише бути закріпленим за допоміжним підрозділом у невеликому форті чи легіоном у каструмі [13, р. 155–156]. Загалом, як епіграфічні так і речові пам'ятки демонструють те, що надання медичної допомоги було однаково доступним для особового складу усіх бойових одиниць армії Римської імперії, хоча дуже мало джерел для доведення широкомасштабності надання допомоги усім підрозділам прикордоння. Не слід надто впевнено стверджувати, що належне медичне обслуговування було однаковим на усіх ділянках кордону [13, р. 145, 160]. Провінції по-різному організовували охорону здоров'я і причин у цьому чимало – військові дії, часті варварські набіги, економічне становище регіону, його насиченість військовими тощо [13, р. 145–146, 240, 242]. Додавимо, що солдати отримували поранення і травми не лише під час військових дій, а й у мирний час. Тривалі вишколи, маневри, поліцейські місії, патрулювання, будівельні та ремісничі роботи, полювання супроводжували римського вояка усе його армійське життя [30, s. 3233].

Хороший медичний догляд, дотримання особистої санітарії та гігієни неодмінно позначалося й на тривалості життя солдатів. Більше половини новобранців, які поступили на службу до римської армії, доживали до виходу у відставку [6, с. 221]. Наприклад, у Ламбезисі (Нумідія), у військових, шанс дожити до 45 років був дещо вищим, аніж в місцевих жителів. Така ж ситуація була характерною і для дунайських провінцій [4]. Вчені дослідили, що римські солдати жили приблизно на п'ять років довше, ніж пересічний громадянин імперії – і це завдяки регулярним медичним оглядам, здоровому харчуванню та особистій гігієні та дотриманню чистоти у місцях дислокації. Що

цікаво, після виходу у відставку – почесну (*honesta missio*), чи за станом здоров'я (*missio causaria*), тривалість життя відставників зрівнювалася із місцевим населенням. Вже зі збільшенням віку, смертність військових починала обганяти відповідні показники у цивільного місцевого населення. Загалом, рівень смертності ветеранів армії знаходився десь посередині – між вільним населенням та рабами [4]. Це можна пояснити тим, що проходження служби в рядах війська вимагало великих фізичних навантажень і не лише їх (див. вище – прим. авт.). Постійна робота медиків у військових умовах, коли вони практикувалися у лікуванні різного роду хвороб, травм та ран, забезпечувала більше можливостей для вдосконалення своїх навиків та теоретичних знань у порівнянні з цивільними лікарями. Доказом цього є наукова спадщина видатного військового лікаря грецького походження – Педанія Діоскорида («Про лікарські речовини»). Такий рівень майстерності римських військових лікарів залишався недоступним європейській медицині аж до XVIII ст. [6, с. 221].

На території нашого Північного Причорномор'я, у грецьких містах-державках, разом із римськими залогами також перебували військові медики. Зокрема, відомо, що в Херсонесі проживав особистий лікар трибуна *legio I Italica*, Публій Ведій Трепт, який загинув у бою з таврами (*IOSPE I² . 562. 201-205; AE 2000. 1280*) [3, с. 60; 11, р. 87–88]. Ще один надпис, вже з Тіри, датований 115–116 рр. н. е., повідомляє про Марка Валерія який, можливо, перебував на посаді *optio valetudinaris* римського гарнізону цього міста. Військовий госпіталь *legio V Macedonica*, де він працював, міг знаходитись або в одному із каструмів Нижньої Мезії, або в самій Тірі [11, р. 96]. Також, на території Кримського півострова археологи

знаходять чимало римського хірургічного інструменту різноманітного призначення [3, с. 60–64; 10]. Цікавою є знахідка золотого персня у святилищі біля перевалу Гурзуфське Сідло, датована I ст. н. е., із вигравіруваним жезлом Ескулапа. Він міг належати військовому медику і потрапити до ритуального комплексу як трофей [7, с. 223].

Висновки. Медичне обслуговування в римській армії було набагато складнішим, ніж це може здатися на перший погляд. Воно могло формуватися під різноманітними впливами – місцевою культурою, рівнем романізації, певними військовими подіями у різні відтинки часу. Завдяки контактам римлян із захопленими народами внаслідок розширення кордонів Римської імперії, не було однорідності у медичних практиках армійських лікарів. Останні не цуралися деяких варварських запозичень, зокрема у сфері фармакології та виготовленні хірургічних інструментів, – головне, щоб це сприяло видужанню хворого чи пораненого бійця. Таким чином, ми спостерігаємо певний синтез ідей та напрацювань у методах лікування – грецьких, римських, кельтських, германських, фракійських, що є проявом архаїчної глобалізації у сфері медицини. Без сумніву, римляни випереджали свій час, зокрема і в сфері військової медицини. Підтвердженням цього є низький рівень смертності серед поранених вояків, адже добре вишколений солдат був надзвичайно цінним, щоб його можна було втратити на полі бою. Вишкіл доброго солдата продовжувався не один рік, а лікування ран і недуг було дешевшим і швидшим, аніж залучення в армію нових, ненавчених призовників. Це усвідомив й імператор Октавіан Август, спрявши створенню й організації медичного корпусу професійного римського війська.

Список літератури:

1. Абрамзон М. Г. Монеты как средство пропаганды официальной политики Римской Империи. М. : Российская академия наук, Институт археологии, 1995. 656 с.
2. Банников А. В. Римская военно-медицинская служба. *Parabellum novum: военно-исторический журнал*. 2014. № 2 (35). С. 59–64.
3. Кадеев В. И. О медицине в Херсонесе Таврическом. *Харьковский историко-археологический ежегодник*. Харьков: АО «Бизнес Информ», 1994. С. 58–65.
4. Козленко А. Медицинская карта римского солдата. Исцеляющие руки. URL: [https://bolivar1958ds.mirtesen.ru/blog/43561607281/Meditsinskaya-karta-rimskogo-soldata.-Istselyayushchie-ruki-\(2-st](https://bolivar1958ds.mirtesen.ru/blog/43561607281/Meditsinskaya-karta-rimskogo-soldata.-Istselyayushchie-ruki-(2-st)
5. Ле Бозк Я. Римская армия эпохи Ранней Империи. М. : РОССПЭН, 2001. 400 с.
6. Махлаюк А. В., Негин А. Е. Повседневная жизнь римской армии в эпоху Империи. Монография. СПб. : Евразия, 2021. 512 с.
7. Новиченкова М. В. Римские медицинские инструменты из святилища у перевала Гурзуфское Седло в Горном Крыму. *Проблемы истории, филологии, культуры*. 2016. № 2. С. 213–226.
8. Соловьянов Н. И. Римское религиозное сознание и его отражение в пантеоне армии в I–III вв. : монография. Красноярск: Краснояр. гос. пед. ун-т им. В. П. Астафьева, 2007. 316 с.

9. Стрельцов А. А. Врачи у древних римлян: Эпиграфические очерки. Изд. 3-е. М. : Книжный дом «ЛИБРОКОМ», 2012. 152 с.
10. Хомчик М. А. Античные хирургические инструменты из Ольвии. *Журнал Barbaricum*. URL: <https://barbaricum.org/journal/2000/antichnye-hirurgicheskie-instrumenty-iz-olvii.html>
11. Aparaschivei D. Healthcare and Medicine in Moesia Inferior. Iași: Editura Universității “Alexandru Ioan Cuza”, 2012. 259 p.
12. Aparaschivei D. Medical Care for the Roman Army on Trajan’s Column? *Columna Traiani – Traianssäule Siegesmonument und Kriegsbericht in Bildern Beiträge der Tagung in Wien anlässlich des 1900. Jahrestages der Einweihung, 9–12. Mai 2013. TYCHE Sonderband 9*. Wien: Holzhausen der Verlag, 2017. P. 71–76.
13. Baker P. A. Medical Care for the Roman Army on the Rhine, Danube and British Frontiers in the First, Second and Early Third Centuries AD [dissertation]. Newcastle : Newcastle University Library, 2000. 397 p.
14. Belfiglio V. Acute pain management in the Roman Army. *Anaesth Pain & Intensive Care*. 2018. Vol. 21, No. 3. P. 383–386.
15. Byrne E.H. Medicine in the Roman Army. “*The Classical Journal*”. 2010. No. 5/6. S. 267–272.
16. Cybulska M., Jeśman C., Młodzik A., Kula A. On Roman military doctors and their medical instruments. *Military Pharmacy and Medicine*. 2012. No. 2. P. 1–8.
17. Davies R. W. The medici of the Roman armed forces. *Epigraphische Studien* 8. 1969. P. 83–99.
18. Dyczek P. Chcesz pokoju? Szykuj się do wojny! Życie żołnierza rzymskiego na granicach Imperium. Gniezno: Wydawnictwo Naukowe CONTACT/ABC, 2015. 60 s.
19. Dyczek P. Medice, cura me! Honoratissimum assensus genus est armis laudare: *studia dedykowane Profesorowi Piotrowi Kaczanowskiemu z okazji siedemdziesiątej rocznicy urodzin*. Towarzystwo Wydawnicze “Historia Iagellonica”, 2014. S. 511–519.
20. Faszczka M. N. „Śłużby medyczne” w późnorepublikańskiej armii rzymskiej (I w. przed Chr.). *Res Historica*. 2014. No. 37. S. 9–19.
21. Gabriel R. A. Man and Wound in the Ancient World: A History of Military Medicine from Sumer to the Fall of Constantinople. Lincoln: Potomac Books Inc., 2011. 281 p.
22. Medycyna w rzymskiej armii. *Imperium Romanum*. URL: <https://imperiumromanum.pl/wojsko/medycyna-rzymskiej-armii/>
23. Meller Sz. Personel medyczny w legionach rzymskich okresu Cesarstwa. *Nasze Historie*. 2010. No. 19. S. 175–187.
24. Nutton V. Medicine and the Roman army: a further reconsideration. *Medical History*. 1969. Vol. 13, No. 3. P. 260–270.
25. RIB 1618. Funerary Inscription for Anicius Ingenuus. *Roman Inscriptions of Britain*. URL: <https://romaninscriptionsofbritain.org/inscriptions/1618>
26. Risse G.B. Collective Care of Soldiers and Slaves: Roman Valetudinaria. In: *Mending Bodies, Saving Souls: A History of Hospitals*. P. 38–67.
27. Scarborough J. Roman medicine and the legions: a reconsideration. *Medical History*. 1968; Vol. 12, No. 3. P. 254–261.
28. Specific Treatments in Military Medicine. *Legio I Lynx Fulminata*. URL: <https://legioilynx.com/2018/12/15/specific-treatments-in-military-medicine/>
29. Wesselingh R. From Milites Medici to Army Medics – A two thousand year tradition of military medicine. *Journal of Military and Veterans’ Health*. 2008. Vol. 16, No. 4. P. 28–30.
30. Schott H. Die ersten Krankenhäuser. *Deutsches Ärzteblatt*. 1996. Vol. 93, No. 49. A-3233.
31. Wilmanns J. C. Die ersten Krankenhäuser der Welt: Sanitätsdienst des Römischen Reiches schuf erstmals professionelle medizinische Versorgung. *Deutsches Ärzteblatt*. 2003. Vol. 100, No. 40. A 2592–2597.

Oliynyk M.O., Strelbycka S.M. MEDICAL SUPPORT OF THE ROMAN ARMY DURING THE PRINCIPATE

The purpose of the work is a comprehensive study of the medical service in the Roman army of the I–IIIrd century AD, as well as the description of the positions of the medical corps of the Roman army known to us from the sources and their professional duties. Based on the principles of historicism, objectivity and reliance on historical sources, the article examines the development of medical support for the military of Ancient Rome and characterizes the specializations of the medical personnel of the Roman army. We assumed that the best medical care was in those regions, in those areas of the border, where the Romans were most often attacked by the Barbaricum. The quality of the surgical instrument and the variety of its types also depended on frequent practice, which means that they were found mainly where Roman soldiers most often needed medical care due to wounds, namely in the border provinces. Moreover, there were frequent borrowings by Roman doctors of the

medical traditions of local peoples (treatment methods, medical tools), and not only because of the military service of the latter in the ranks of the Roman army, but also because of the effectiveness of these methods and tools in the medical practices of military doctors. Yes, there were small provincial differences in the medical field, but most likely, they are connected due to the peculiarities of interaction with the local population, their attitude to hygiene and medicine, the specifics of the use of local medicinal plants, etc. Thanks to epigraphic sources, we can draw conclusions about the high level of military medicine at that time, although the latter was closely intertwined with magic and religious rituals at that time. Judging by the finds of tools on the territory of the empire, the medical care of Roman soldiers did not differ much due to the location of the military unit, the status of its contingent (auxilarii or legionarii) and the difference in payment for the service. However, we did not use the traditional archaeological approach to the study of the given problem, which is based on the typological discussion of objects of material culture, but preferred narrative sources. Although, in the study of classical medicine, archaeological material is a valuable addition to literary sources for a better understanding of the state of medical care in the Roman army. The formation of a high level of medical care in the Roman army was connected with a rational calculation. The state spent considerable money and time on the training and maintenance of a professional soldier, and therefore his treatment and rehabilitation cost it cheaper and faster than the recruitment of new, untrained tironis.

Key words: physician, medicine, legionary, medicus, capsarius.